

MAŁA ARCHITEKTURA SAKRALNA WARMII W PRZEKAZACH PISANYCH

Słowa kluczowe: Warmia, kapliczki, krzyże, mała architektura sakralna

Key words: Warmia, small roadside chapels, crosses, small sacral architecture

Schlüsselworte: Ermland, Kapelen, Kreuze, kleine sakrale Architektur

Obiekty małej architektury sakralnej, do których zaliczają się kapliczki, krzyże, kaplice, figury przydrożne, grotty, dzwonniczki ludowe oraz pomniki wojenne, są bardzo typowe dla Warmii. Stanowią bezsprzecznie materialne świadectwa kultu religijnego tutejszej, dwuetnicznej społeczności Niemców i Polaków. To dzięki, długowiecznemu ich współistnieniu na niewielkim terytorium i łączącej ich religii katolickiej, zawdzięczamy wytworzenie przydrożnego dziedzictwa kulturowego, które bez przesady należy traktować, jako istotny walor oraz symbol Warmii. Nic dziwnego, iż wielka ilość i różnorodność typologiczna obiektów małej architektury sakralnej mogła wzbudzić uzasadnione zainteresowanie nie tylko w środowiskach naukowych, ale także u zwykłych mieszkańców Warmii. Nurtującym pytaniem dla tego zjawiska stała się przede wszystkim właściwa liczba kapliczek, będących w gruncie rzeczy pierwszoplanowymi obiektami w tej grupie. Tę niewiadomą udało się ustalić dopiero w wyniku badań, przeprowadzonych przez autora w latach 2001–2013. W efekcie, poczynionych wówczas prac dokumentacyjnych, pierwotny stan wiedzy na temat małej architektury sakralnej został radykalnie poszerzony m.in. poprzez opublikowanie dysertacji doktorskiej¹ oraz stosownych artykułów².

---

* Stanisław Kuprjaniuk: dr historii, fotografik, licencjonowany przewodnik po Warmii, Mazurach i Ziemi Elbląskiej, autor przewodnika: *Frombork*, Olsztyn 2011 i współautor z Iwoną Liżewską katalogu *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012.

¹ S. Kuprjaniuk, *Mała architektura sakralna na Warmii do 1945 roku ze szczególnym uwzględnieniem kapliczek*, Olsztyn 2015.

² Mowa o następujących publikacjach: *Potencjał kulturowy Wzniesień Elbląskich na przykładzie małej architektury sakralnej*, w: *Kulturowe wartości Wzniesień Elbląskich w perspektywie Gminy Milejewo*, red. J. Hochleitner, W. Moska, Elbląg 2008; *Kapliczki i krzyże parafii Giętrzwald w perspektywie objawień maryjnych w 1877 r.*, w: *Matka Boża w wierze, kulcie, teologii i sztuce. Perspektywa regionalna i uniwersalna*, red. bp J. Jezierski i K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2011; *Patroni warmińskich kapliczek – św. Józef*, w: *Św. Józef w wierze, kulcie, teologii i sztuce. Perspektywa regionalna i uniwersalna*, red. bp J. Jezierski i K. Parzych-Blakiewicz, Olsztyn 2012;

Prowadząc badania naukowe nad uwarunkowaniami ich powstawania i funkcjonowania należało uwzględnić szeroką bazę źródeł. Do nich, obok samych zachowanych obiektów, które zawierały cenne przekazy epigraficzne i ikonograficzne, należało zaliczyć: archiwalia, przekazy kartograficzne, materiały wspomnieniowe, przekazy prasowe oraz stan inwentaryzacji konserwatorskiej. Trzy pierwsze rodzaje powyżej wspomnianych źródeł zostały już wcześniej omówione w innym artykule³. Zaś w obecnym opracowaniu zostanie uzupełniony już tylko poprzez charakterystykę przekazów prasowych oraz stanu inwentaryzacji konserwatorskiej.

PRZEKAZY PRASOWE

Spośród dużej gamy prasy warmińskiej z przełomów XIX i XX w. do analizy wytypowano tylko niektóre tytuły. Dotyczyły one zarówno prasy polskojęzycznej, jak i niemieckojęzycznej. Zadaniem ówczesnej prasy było m.in. odwoływanie się do wybranych zdarzeń historycznych, dlatego też w tych treściach pojawiają się stosowne przedruki. Sam dostęp do prasy na przełomie XIX i XX w. był ograniczony z wielu powodów m.in. kręgu odbiorców, umiejętności czytania, czy też ceny. Obok prasy codziennej ukazywała się również comiesięczna prasa katolicko-religijna, wydawana przez instytucje kościelne. Należy zwrócić uwagę na stopień informacyjny każdej z tych gazet, a także na adresatów, do których kierowana była prasa. To jednoznacznie wskazuje charakter i domenę treści. Tylko część gazet zachowała się w postaci zbindowanej (wydawana przez ówczesną kurię biskupią we Fromborku), a większa część została zmikrofilmowana i jest przechowywana obecnie w zbiorach specjalnych Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie⁴.

Podstawą kwerendy prasowej stały się archiwalne egzemplarze *Gazety Olsztyńskiej*. Szereg mikrofilmów pierwszych roczników tej gazety pochodzi ze zbiorów lwowskich⁵. Misją redakcji była obrona języka polskiego i wiary katolików; za najważniejszy cel zaś uznała ciągle przypominanie, iż Warmiacy są gałęzią narodu polskiego, na co wskazuje ich język, kultura, ich obyczaje i historia⁶. To czasopismo ukazywało się najdłużej z polskich pism w zaborze pruskim, bo przez 53 lata,

---

Kapliczki warmińskie gmin Braniewo, Frombork i Młynary, „Tygiel – kwartalnik kulturalny”, nr 2–3/71–72/2013; *Patroni warmińskich kapliczek – św. Antoni z Padwy*, w: *Św. Antoni z Padwy w wierze, kulcie, teologii i sztuce. Perspektywa regionalna i uniwersalna*, red. bp J. Jezierski i K. Parzych-Błakiewicz, Olsztyn 2014; *Ludowa rzeźba drewniana w wyposażeniu warmińskich kapliczek i krzyży*, „Studia Elckie”, t. 16, 2014, nr 2; *Kapliczki Ziemi Malborskiej*, w: *Ziemia Malborska – zręby zapomnianej tożsamości*, red. J. Hochleitner i P. Szwedowski, Malbork 2014.

³ S. Kuprjaniuk, *Charakterystyka pisanych źródeł do badań nad małą architekturą sakralną Warmii*, SE, t. 15, 2014.

⁴ Dotyczy to: „Gazety Olsztyńskiej”, „Warmiaka”, „Nowin Warmińskich”, „Ermländische Zeitung”.

⁵ P. Grabowski, *Zbiór kartograficzny w bibliotece Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie na tle ogólnego jej zasobu*, w: *Z dziejów kartografii*, t. 8, Olsztyn 1995, s. 130.

⁶ J. Jasiński, *Z problematyki narodowościowej ludności polskiej*, w: *Kultura ludowa Mazurów i Warmiaków*, red. J. Burszta, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1976, s. 44.

kształtując i zachowując świadomość narodową Polaków na Warmii⁷. Przez wiele lat gazeta służyła miejscowym Warmiakom, odkrywającym swoje narodowe pochodzenie, jako elementarz i podręcznik historii⁸. Przejrzane egzemplarze czasopisma dostarczają isticznie kronikarsko zebranych wiadomości, w stałej części, która nosiła tytuł: „Wiadomości kościelne” i „Wiadomości z Warmii i z dalszych stron”. W nich zamieszczano liczne wiadomości o rekolekcjach, o pielgrzymkach do miejsc odpustowych (np. Gietrzwałd⁹, Święta Lipka¹⁰), budowie kościołów (np. Giławy¹¹), odsłonięciach figur, święceniach dzwonów, procesjach i różnych uroczystościach religijnych¹². Nazwy obu działów ewoluowały na przestrzeni czasu, przyjmowały nazwy „Wiadomości diecezjalne”, „Wiadomości potoczne”, „Wiadomości z Warmii” i „Wiadomości z bliska i daleka”. Można było w nich znaleźć szereg relacji i doniesień na temat kapliczek wznoszonych na przełomie XIX i XX w. Dzięki tym przekazom, można znaleźć potwierdzenie dotyczące budowy i poświęcenia niektórych kaplic (np. Dajtki¹³, Kieźliny¹⁴), kapliczek (np. Frombork¹⁵, Gietrzwałd¹⁶, Klebark Mały¹⁷, Klebark Wielki¹⁸, Skajboty¹⁹, Sętkiny²⁰), krzyży (np. Olsztyn²¹, Pajtuny²², Purda²³, Redykajny²⁴) i figur przydrożnych (np. Barczewo²⁵, Klebark Wielki²⁶). Ponadto z publikowanej treści można było dowiedzieć się o miejscach spotkań przy krzyżach i kapliczkach grup pielgrzymkowych (np. Gietrzwałd²⁷, Ja-

⁷ Szerzej: W. Wrzeński, *Rola „Gazety Olsztyńskiej” w kształtowaniu i zachowaniu świadomości narodowej Polaków na Warmii (1886–1939)*, KMW, 1987, nr 2, s. 223–240.

⁸ A. Staniszewski, *Ojców mowy, ojców wiary. Historia i współczesność na lamach „Gazety Olsztyńskiej” 1886–1939*, Warszawa 1989, s. 5.

⁹ *GO*, 1886, z 20 VIII; *GO*, 1894, nr 64 z 11 VIII; *GO*, 1894, nr 73 z 12 IX; *GO*, 1904, nr 79 z 7 VII; *GO*, 1938, nr 197 z 27 VIII.

¹⁰ *GO*, 1887, z 15 VI; *GO*, 1887, nr 25 z 24 VI.

¹¹ *GO*, 1897, nr 102 z 25 XI.

¹² A. Wakar, W. Wrzeński, dz. cyt., s. 77.

¹³ *GO*, 1903, z 29 IX; *GO*, 1905, nr 76 z 29 VI; *GO*, 1905, nr 110 z 16 IX; *GO*, 1905, nr 130 z 2 XI; *GO*, 1906, nr 85 z 21 VII.

¹⁴ *GO*, 1906, nr 6 z 13 I; *GO*, 1906, nr 16 z 6 II; *GO*, 1906, nr 96 z 16 VIII; *GO*, 1906, nr 110 z 18 IX; *GO*, 1906, nr 112 z 22 IX.

¹⁵ Karta Ewidencji Zabytków Architektury i Budownictwa (dalej: KEZAB) EL – Frombork, nr 4763, zał. W. Chruszczyńska, 1979; *GO*, 1894, nr 28 z 7 IV; *GO*, 1894, nr 67 z 22 VIII.

¹⁶ *GO*, 1894, nr 40 z ... V.

¹⁷ *GO*, 1894, nr 58 z 21 VII.

¹⁸ *GO*, 1903, z 11 VIII.

¹⁹ *GO*, 1898, z 12 V.

²⁰ *GO*, 1910, nr 60 z 24 V; J. Jasiński, *Maryjne kaplice i kapliczki...*, s. 651.

²¹ *GO*, 1894, nr 59 z 25 VII.

²² *GO*, 1894, nr 78 z 29 IX.

²³ *GO*, 1894, nr 70 z 1 IX.

²⁴ *GO*, 1894, nr 78 z 29 IX.

²⁵ *GO*, 1911, nr 69 z 13 VI.

²⁶ *GO*, 1907, nr 63 z 30 V.

²⁷ *GO*, 1913, nr 81 z 12 VII.

roty²⁸, Olsztyn²⁹), o sporadycznych kradzieżach (np. Biskupiec³⁰) i uszkodzeniach niektórych kapliczek (np. Barczewo³¹, Biskupiec³², Dywity³³, Orneta³⁴). Informowano o przypadkach agresji i dewastacji, w postaci usuwania z nich inskrypcji³⁵ (np. Olsztyn³⁶). Publikowano także wzmianki o incydentach na tle religijnym lub politycznym (np. Bartąg³⁷, Skajboty³⁸).

Analiza zawartości w szczątkowo zachowanym czasopiśmie „Warmiak” oraz redagowanych od października 1890 r. przez Eugeniusza Buchholza, „Nowin Warmińskich” nie dostarczyła więcej informacji o badanych obiektach kultu. Niestety, poza piękną i wymowną grafiką w nagłówku „Nowin Warmińskich”, przedstawiający widok Gietrzwałdu, Olsztyna i Świętej Lipki, z napisem: „Boga wzywaj i rąk przykładaj”, nie znaleziono istotnych informacji dotyczących małej architektury sakralnej.

Z prasy polskojęzycznej, drukowanej poza granicami Warmii, uwzględniono pelplińskiego „Pielgrzyma”³⁹. Gazeta ta specjalnie uwzględniała to wszystko, co się działo na Warmii i treścią swą oraz dodatkiem religijnym była adresowana do szerszego kręgu miejscowej ludności⁴⁰ (gazeta „Pielgrzym” była na Warmii abonowana i czytana już od 1869 r.⁴¹). Jako pierwsza relacjonowała głośne wydarzenia gietrzwałdzkie z 1877 r.⁴², a za nią dopiero szerzej informowały opinię, pozostałe polskie gazety⁴³.

Z przedwojennej prasy niemieckiej gruntownie zapoznano się z „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” oraz „Ermländisches Kirchenblatt”. Oba czasopisma były wydawane staraniem kurii fromborskiej i treści w nich zawarte dotyczyły wyłącznie spraw kościelnych. W pierwszym z nich ukazał się w 1883 r. specjalny artykuł konferencyjny, który został poświęcony krzyżom, głównie koncentrował się na kwestiach budowlanych⁴⁴. W „Ermländisches Kirchenblatt” odnotować należy ważny artykuł, który dotyczył poświęcenia kapliczki św. Józefa we Fromborka w 1894 r.⁴⁵ Pozytywną stroną tego czasopisma była bogata szata graficzna, do której należały

²⁸ GO, 1936, nr 133 z 13 VI.

²⁹ GO, 1903, z 18 VI; GO, 1903, nr 61 z 23 V; GO, 1903, nr 51 z 30 IV.

³⁰ GO, 1906, nr 11 z 25 I.

³¹ GO, 1935, nr 118 z 23 V.

³² GO, 1899, z 9 V.

³³ GO, 1903, z 28 V.

³⁴ GO, 1924, nr 172 z 25 VII.

³⁵ GO, 1939, nr 106 z 10 V.

³⁶ GO, 1939, nr 129 z 8 VI.

³⁷ GO, 1925, nr 105 z 7 V.

³⁸ GO, 1938, nr 114 z 19 V.

³⁹ A. Romanow, „Pielgrzym” pelpliński w latach 1869–1920, Gdańsk – Pelplin 2007.

⁴⁰ W. Chojnacki, *Szkice z dziejów polskiej kultury na Mazurach i Warmii*, Olsztyn 1983, s. 217.

⁴¹ F. Kwas, dz. cyt., s. 9.

⁴² „Pielgrzym”, 1877, nr 76 z 10 VII.

⁴³ M.in. „Dzwon Wielkopolski”, Pismo miesięczne dla ludu i młodzieży wydaje Józef Chociszewski, r. 1, z. 1, Poznań 1878.

⁴⁴ *Unsere Wegekreuze*, PDE, 1883, nr 12.

⁴⁵ *Die St. Joseph-Gedenkkapelle in Frauenburg*, *ErK*, 1935, nr 19 z 12 V, s. 324–326.

m.in. zamieszczone na stronie tytułowej rysunki Norberta Dolezicha (np. kapliczka w Brąswaldzie z 1786 r.⁴⁶, kościół z kaplicą przykościelną w Szalmi⁴⁷, modlący się przechodzący przed krzyżem przydrożnym⁴⁸) i fotografii (np. kapliczka św. Józefa we Fromborku, kaplica w dolinie rzeki Walszy w Pieniężnie⁴⁹). Analizując publikowaną zawartość obu czasopism nie odnaleziono innych wzmianek bezpośrednio dotyczących kapliczek, czy krzyży. Można jedynie doszukiwać się pośrednich informacji o kapliczkach lub kaplicach w artykułach dotyczących warmińskich sanktuariów⁵⁰.

Z innych gazet niemieckojęzycznych w mniejszym stopniu kwerendą objęto zachowane na mikrofilmach „Ermländische Zeitung”. To czasopismo zaczęło ukazywać się od 1 stycznia 1875 r. w Braniewie⁵¹. Była to kontynuacja wcześniej publikowanego, kościelnego organu prasowego „Ermländische Volksblätter”. W latach 80. XIX w. było to najpopularniejsze pismo katolików sympatyzujących z partią Centrum. Głównym celem działań redakcji było „szerzenie wierności i przywiązania Warmiaków do dziedzicznego domu królewskiego, do konstytucji i praw krajowych”⁵². W publikowanej treści stosunkowo dużo miejsca poświęcano kwestiom czysto religijnym i kulturalnym, czego przykładem były informacje, dotyczące diecezjalnych uroczystości (np. odpustu Narodzenia NMP w Gietrzwałdzie⁵³). Na łamach tego czasopisma został wzmiankowany fakt poświęcenia kapliczki św. Józefa tuż przed pałacem biskupim we Fromborku⁵⁴, złośliwej profanacji obiektów kultu w okolicach Międzyzylesia⁵⁵ oraz interwencji żandarmów, usuwających modlących się ludzi sprzed kapliczki Matki Bożej i z dziedzińca kościelnego w Gietrzwałdzie⁵⁶.

Z polskiej prasy powojennej przeanalizowano „Słowo na Warmii i Mazurach”, będące niedzielnym dodatkiem „Słowa Powszechnego”⁵⁷. Gazeta dostarczała wzmianek o religijnym życiu i obyczajach na Warmii. Przykładem takiej popularyzacji regionu były artykuły przede wszystkim M. Zientary-Malewskiej⁵⁸. Kapliczki na łamach tej gazety były sporadycznie przedmiotem zainteresowania⁵⁹ pomimo

⁴⁶ *ErK*, 1936, nr 6 z 9 II.

⁴⁷ *ErK*, 1936, nr 19 z 10 V.

⁴⁸ *ErK*, 1936, nr 2 z 12 VIII.

⁴⁹ *ErK*, 1934, nr 52 z 30 XII.

⁵⁰ *Die Kreuzkirche zu Stegmansdorf, PDE*, 1874, nr 17–18, s. 109–114; *Die Wallfahrtskirchen in Krossen und Springborn, PDE*, 1876, nr 7, s. 81–83; *Die St. Rochuskapelle bei Seeburg, PDE*, 1884, nr 6, s. 68–71; *Der ermländische Wallfahrtsort Krossen, PDE*, 1886, nr 2, s. 18–23; *Die Kapelle zum hl. Kreuz in Schönwiese, PDE*, 1886, nr 4, s. 43–47.

⁵¹ R. Traba, „*Ermländische Zeitung*” wobec spraw polskich w zaborze pruskim w latach 1885–1886, *KMW*, 1984, nr 4, s. 336.

⁵² Tamże, s. 337–338; A. Staniszewski, dz. cyt., s. 19.

⁵³ *ErZ*, 1878, nr 108 z 12 IX.

⁵⁴ *ErZ*, 1894, nr 188 z 18 VIII.

⁵⁵ *ErZ*, 1878, nr 80 z 9 VII; dotyczy: KEZAB OL – Międzyzylesie, nr 2293, 2294, 2298, zał. B. Chlebowicz, 1993.

⁵⁶ *ErZ*, 1878, nr 83 z 16 VII.

⁵⁷ J. Chłosta, *Słownik Warmii...*, s. 319–320.

⁵⁸ M. Zientara-Malewska, *Warmińskie chaty drewniane, SWM*, 1953, nr 11; Tejże, *Z Brąswaldu na odpust do Gietrzwałdu, SWM*, 1956, nr 34.

⁵⁹ *Życie religijne na Warmii, SWM*, 1952, nr 2; L. Dwernicki, *Uparta wioska, SWM*, 1953,

faktu, że redakcja tej gazety uczulała swoich czytelników w tym zakresie⁶⁰. Częściej tematyka małej architektury sakralnej była uzupełnieniem treści, czego potwierdzeniem są prace wcześniej wspomnianej autorki. W układzie graficznym tej gazety zdarzały się fotografie i rysunki warmińskich kapliczek, krzyży i figur przydrożnych (np. Barczewo⁶¹, Dorotowo⁶², Gutkowo⁶³, Jaroty⁶⁴, Leszno⁶⁵, Nagłady⁶⁶, Olsztyn⁶⁷, Tomaszkowo⁶⁸). Analizując zawartość tej gazety widać jednak, że na przestrzeni lat zainteresowanie obiektami małej architektury i sztuką ludową systematycznie się zmniejszało.

Od 1982 r. wierni w diecezji warmińskiej otrzymali dwutygodnik „Posłaniec Warmiński”. Drukowano w nim artykuły o tematyce religijnej, teologicznej i moralnej, a niektóre teksty były poświęcone historii Kościoła. Powstałe artykuły i publikowane fotografie dotyczyły różnych aspektów funkcjonowania tych przydrożnych zabytków w warmińskim pejzażu⁶⁹, począwszy od funkcji w społeczeństwie, dewastacji (np. Pieniężno⁷⁰), kradzieżach (np. Barczewo, Kwiecewo, Linowo⁷¹, Radziejewo, Stoczek Klasztorny) i renowacjach⁷² (np. Lutry⁷³, Ruś⁷⁴), a kończąc na ich popularyzacji⁷⁵. Z całości przedstawianej problematyki wybija się jeden ważny artykuł Janusza Jasińskiego „Wszędzie na drogach i ścieżkach stoją tam wysokie krzyże”, który stał się następnie istotną podstawą do szerszego rozwinięcia wątku w artykule naukowym „Maryjne kaplice i kapliczki przydrożne na Warmii w XIX wieku”. W *Posłańcu Warmińskim*, obok J. Jasińskiego⁷⁶, publikowali także histo-

---

nr 35; Sz. Zapolski, *Kapliczki na Warmii...*; M. Sędrowska, *Kaplica w Jarotach*, *SWM*, 1953, nr 45; S. Stankiewicz, *A działa się to w Bredynku*, *SWM*, 1955, nr 15; *Zabytkowa kapliczka*, *SWM*, 1956, nr 34.

⁶⁰ J. Jasiński, *Wszędzie na drogach...*

⁶¹ *SWM*, nr 8 z 22–23 II 1958.

⁶² *SWM*, nr 12 z 28–29 III 1953.

⁶³ *SWM*, nr 12 z 27–28 III 1954.

⁶⁴ *SWM*, nr 9 z 6–7 III 1954.

⁶⁵ *SWM*, nr 35 z 5–6 IX 1953.

⁶⁶ *SWM*, nr 10 z 14 III 1953.

⁶⁷ *SWM*, nr 32 z 10–11 VIII 1957.

⁶⁸ *SWM*, nr 39 z 3–4 X 1953.

⁶⁹ W. Pepol, *Od powietrza, głodu...*, *PoW*, 1991, nr 9; Tegoż, *Krzyże wotywnie Olsztyna*, *PoW*, 1994, nr 12.

⁷⁰ A. Labudda, *Dewastacja i profanacja zabytkowej kaplicy w Pieniężnie*, *PoW*, 2004, nr 8.

⁷¹ *Kradzież figurek*, *PoW*, 2001, nr 3; *Kolejna kradzież figurek z kapliczki*, *PoW*, 2001, nr 6; *Kradzież krzyża*, *PoW*, 2003, nr 16; *Trzecia kradzież krzyża*, *PoW*, 2004, nr 18.

⁷² Z. Złakowski, *Maj i kapliczki*, *PoW*, 2000, nr 9.

⁷³ Antek z Wójtowa, *Krzyż*, *PoW*, 1989, nr 3.

⁷⁴ A. Małyszko, *Remont kapliczki w Rusi*, *PoW*, 2005, nr 5–6.

⁷⁵ S. Kuprjaniuk, *Warmińskie dziedzictwo przydrożne...*; *Warmińskie kapliczki i krzyże przydrożne*, *PoW*, 2003, nr 22; *Kapliczki Płoskini*, *PoW*, 2004, nr 2; *Kapliczki i krzyże w Zerbuniu*, *PoW*, 2004, nr 3; *Kapliczki i krzyże przydrożne w Przykopic k. Olsztyna*, *PoW*, 2004, nr 5; *Skarb Lubnowa – moja kapliczka*, *PoW*, 2004, nr 7; *Kapliczka w Lubnowie*, *PoW*, 2004, nr 8; S. Kuprjaniuk, *O warmińskich kapliczkach w internecie...*; A. Sodała, *Ocalić od zapomnienia*, *PoW*, 2006, nr 2. *Kapliczki Matki Bożej*, *PoW*, 2004, nr 9.

⁷⁶ J. Jasiński, *Niezwykłe losy Bożejmejki z ul. Grunwaldzkiej w Olsztynie*, *PoW*, 2003, nr 13;

rycy Jan Chłosta⁷⁷, Janusz Hochleitner⁷⁸, ks. Andrzej Kopiczko⁷⁹ oraz Stanisław Kuprjaniuk⁸⁰.

STAN INWENTARYZACJI KONSERWATORSKIEJ

Analizując historyczną wartość kapliczek i krzyży należy je traktować, jako cenną pamiątkę i źródło informacji o przeszłości. Istotna wiedza o tych obiektach jest zdeponowana w nich samych. Kapliczki stanowią dla badaczy historii, architektury, historii sztuki, czy teologii ważne źródło historyczne. Niekiedy te materialne zabytki są wręcz dowodem rozstrzygającym o słuszności określonej hipotezy historycznej. Ich walor jest wysoki, gdyż dokumentują ważne wydarzenia, istotne zjawiska lub procesy zwłaszcza, gdy są jedynym źródłem, czy dowodem w danej sprawie⁸¹.

W latach 80. i 90. XX w. zostały zrealizowane przez ówczesne Wojewódzkie Oddziały Państwowych Służb Ochrony Zabytków w Olsztynie i w Elblągu⁸² wstępne dokumentacje kapliczek i nielicznych krzyży⁸³. Powstały wówczas dwie osobne bazy danych w postaci fiszek, które dotyczyły tylko pewnej części istniejących obiektów. Fiszka jest najskromniejszym dokumentem, zawierającym ograniczoną ilość informacji. Treści, obok pogładowego, czarno-białego zdjęcia obiektu, zawarte na niej były jednak mało precyzyjne (np. często rejestruje się błędy w odniesieniu do ich lokalizacji, czy też występują liczne powtórzenia) i niekompletne (np. brak numeracji dokumentu). Dokument ten zawiera takie dane jak: umiejscowienie kapliczki w gminie (m.in. podanie numeru domu i nazwiska właściciela), przybliżony czas fundacji, rodzaj materiału, nr negatywu, data wykonania fotografii i autorstwo inwentaryzacji. Fiszki sporządzano w przeszłości, która już obecnie umożliwia rejestrowanie zachodzących w międzyczasie przekształceń nie tylko w otoczeniu tych obiektów, jak również w ich wyposażeniu. To stanowi istotny walor porównawczy.

Tegoż, *Jeszcze raz o Placu Trzech Krzyży w Olsztynie*, *PoW*, 2004, nr 12; tegoż, *Historia pewnego grobu*, *PoW*, 2008, nr 25–26.

⁷⁷ J. Chłosta, *Niezwyčajny stolarz z Bartąga*, *PoW*, 2004, nr 5; tegoż, *Niezwykłe odkrycie w Bartągu*, *PoW*, 2004, nr 11; tegoż, *Słowem i czynem szerzył miłość do Polski...*, *PoW*, 2004, nr 18.

⁷⁸ J. Hochleitner, *Kapliczki z malutkimi dzwoneczkami*, *PoW*, 1991, nr 19; tegoż, „*Na Anioł Pański biją dzwony*”, *PoW*, 1991, nr 21; tegoż, *Kaplica w Bredynkach*, *PoW*, 1995, nr 4; tegoż, *Moc dzwonów*, *PoW*, 1994, nr 25.

⁷⁹ A. Kopiczko, *Jeszcze o Olsztyńskim Salvatorze Mundi*, *PoW*, 1991, nr 9; tegoż, *Św. Jan Nepomucen w Olsztynie*, *PoW*, 1994, nr 6; tegoż, *Chwałęcin zapomniane sanktuarium*, *PoW*, 2000, nr 21; tegoż, *Sanktuarium Świętego Krzyża w Międzyzlesiu*, *PoW*, 2000, nr 24; tegoż, *Sanktuarium Świętego Krzyża w Braniewie*, *PoW*, 2001, nr 4; tegoż, *Kościół Świętego Krzyża w Lidzbarku Warmińskim*, *PoW*, 2001, nr 6.

⁸⁰ S. Kuprjaniuk, *Warmińskie dziedzictwo przyrodne...*; tegoż, *Krzyże na Warmii*, *PoW*, 2005, nr 7.

⁸¹ K. Pawłowska, *O wartości zabytków*, w: *Ochrona dziedzictwa kulturowego, Zarządzanie i partycypacja społeczna*, K. Pawłowska, M. Swaryczewska, Kraków 2002, s. 45.

⁸² Od 1999 r. pod nazwą Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie i Delegatura WUOZ w Elblągu.

⁸³ Sygnatury opracowanych fiszek w Wojewódzkich Oddziałach Państwowych Służb Ochrony Zabytków w Elblągu i Olsztynie.

Udzielenie odpowiedzi na pytanie dotyczące stopnia udokumentowanej, rzeczywistej liczby kapliczek przez państwowe urzędy może nastąpić dopiero po scaleniu obu dotychczasowych baz danych. Niemniej trudno przypuszczać, iż procedura ta dotyczyłaby więcej niż 40% wszystkich, badanych obiektów.

Fiszka dokumentacyjna stała się następnie materiałem wyjściowym do tworzenia *Karty Ewidencyjnej Zabytków Architektury i Budownictwa*, potocznie zwanej „białą kartą”. Jej zadaniem było podanie większej ilości danych. Karty zostały wzbogacone o fotografie w ujęciu ogólnym i analitycznym, rysunek rzutu poziomego z podanymi wymiarami, przekrój, plany sytuacyjne z oznaczeniem obiektu, opis architektoniczny, bibliografię itd. W sumie wszystkie zawarte elementy w tej dokumentacji budowały stosunkowo pełny obraz danej kapliczki. Jednak istnienie w okresie od 1975 do 1999 r. województw elbląskiego i olsztyńskiego, a co za tym idzie dwóch odrębnych ośrodków dokumentacyjnych, miało wpływ na podział terytorialny w dokumentacji i inwentaryzacji. Na przykładzie kart sporządzonych w różnych okresach i przez różne osoby, widoczne są także różnice w treści merytorycznej.

Pojęciem zabytku, w sensie ściślejszym, objęto wszystkie stare dzieła sztuki dopiero w XIX w. Najpierw kardynał Giuseppe Doria Pamfili, w imieniu papieża Piusa VII, ogłosił 1 października 1802 r. edykt o ochronie zabytków⁸⁴. Następnie papież zatwierdził 7 kwietnia 1820 r. edykt kardynała Bartholomeo Pacca, który, pod nazwą *Lex Pacca*, stał się aktem prawnym, będącym pierwowzorem ochrony prawnej zabytków w większości krajów europejskich. Od czasu, gdy zrezygnowano z przepisu mówiącego, że zabytkiem może być obiekt mający, co najmniej 100 lat, przestał istnieć precyzyjny składnik merytorycznej definicji zabytku, toteż obecnie formalne uznanie za zabytek bywa często kwestią sporną. Wychodzi się z założenia, że im starszy obiekt, tym chętniej traktuje się go, jako zabytek⁸⁵. Według obecnie przyjętych kryteriów, zabytkiem jest dobro kultury, posiadające wartość historyczną lub też naukową, wpisane do rejestru zabytków⁸⁶. O tym jednak, czy dany obiekt zabytkowy zostanie ostatecznie wpisany do rejestru, decyduje ustawa o ochronie zabytków i opiece nad nimi z 2003 r.⁸⁷. Chociaż żaden z przepisów ustawy nie wyjaśnia merytorycznych powodów uznania określonej budowli, zespołu budynków, czy krajobrazu za zabytek, to wspomniana ustawa precyzuje pojęcie „zabytek”, jako archeologiczny, historyczny, układ urbanistyczny i rustykalny, historyczny zespół budowlany, krajobraz naturalny. Wymienia także zabytki podlegające opiece prawnej: zabytki ruchome, gromadzone w muzeach, kościołach i zbiorach prywatnych; zabytki nieruchome w ich naturalnym środowisku – architektura miejska i wiejska, kościelna i świecka; krajobraz kulturowy wraz z zagospodarowaniem przestrzeni – założenia dworsko-pałacowe, układy przestrzenne miast i wsi, krajobraz wiejski;

⁸⁴ Edykt nazywany w historiografii *Lex Doria Pamfili* obejmował troską konserwatorską nie tylko dzieła sztuki antycznej, ale także te pochodzące z innych epok. Za tą cenną uwagę autor składa podziękowania dr. hab. Józefowi Arno Włodarskiemu.

⁸⁵ K. Pawłowska, dz. cyt., s. 43–44.

⁸⁶ J. Piskorska, *Zabytki ruchome w kościołach i niektórych kaplicach Olsztyna według stanu z 1973 r.*, *SW*, t. 10, 1973, s. 464.

⁸⁷ Szerzej: Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r., DzU 2003 nr 162 poz. 68.

dziedzictwo archeologiczne – zarówno stanowiska archeologiczne, jak i pojedyncze zabytki⁸⁸. Opiece prawnej podlegały nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego⁸⁹.

Wcześniejsze zainteresowanie kapliczkami ze strony dawniejszych Wojewódzkich Urzędów Państwowych Służb Ochrony Zabytków w Elblągu i Olsztynie wynikało z jego statusu, tzn. wykonywania dokumentacji fotograficznej obiektów zabytkowych. O ile większe pod względem rozmiaru zabytki warmińskiej architektury sakralnej zostały wpisane do rejestru zabytków już wcześniej⁹⁰, to w przypadku kapliczek, widoczne jest ich wybiórcze umieszczanie w rejestrze. W tej ewidencji zabytków pojawiły się także kapliczki, które nie do końca odznaczają się wyjątkowymi walorami artystycznymi, czy historycznymi. Inny problem stanowią kapliczki stojące na uboczu, na ziemi niczyjej, które według klasyfikacji służb konserwatorskich, w kartach inwentaryzacyjnych najczęściej zaznaczano, jako własność gminna⁹¹. Te kapliczki winny być w pierwszej kolejności otoczone większą opieką konserwatora, mimo że nie są właśnie wpisane do ewidencji zabytków.

W powojennej rzeczywistości diecezji warmińskiej także władze kościelne przystąpiły do rejestracji i zabezpieczania zgromadzonych we wnętrzach zabytkowych kościołów dzieł sztuki sakralnej. Pokłosiem tej czynności stały się w dekanatach warmińskich inwentarze zabytków nieruchomości i ruchomych, które zostały opracowane i opublikowane przez Józefę Piskorską⁹² oraz s. mgr Janinę Bosko RM i ks. dra Jacka Macieja Wojtkowskiego⁹³. Jednak inwentarze zabytków zawierają tylko pewną część skatalogowanych krzyży i kapliczek oraz cenniejszego ich wyposażenia, z podaną, ówczesną sygnaturą Kurii Biskupiej Diecezji Warmińskiej. Efektem tej pracy stała się także dokumentacja opisowa wybranych kapliczek, która znajduje się w archiwum archidiecezjalnym⁹⁴ oraz Dziale Sztuki Sakralnej Kurii Metropolitalnej w Olsztynie. W toku pracy terenowej powstał ponadto niepublikowany materiał roboczy, opatrzony datą 11 maja 1998 r., który dotyczy kapliczek z terenu parafii Stawiguda⁹⁵.

⁸⁸ I. Lewandowska, *Dziedzictwo kulturowe Warmii i Mazur jako przedmiot badań w ostatnim dziesięcioleciu*, „Przegląd Zachodni” 2007, nr 4, s. 194.

⁸⁹ I. Lewandowska, A. Romulewicz, dz. cyt., s. 8–9.

⁹⁰ Dziennik Urzędowy Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie, Olsztyn 1963, nr 7.

⁹¹ J. Hochleitner, *Kto jest właścicielem kapliczek?*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości”, Świdnica 1998, s. 16.

⁹² J. Piskorska, dz. cyt.; Tejże, *Zabytki ruchome w domu biskupim, kurii i seminarium duchownym w Olsztynie według stanu z 1974 roku*, SW, t. 11, 1974; Tejże, *Zabytki ruchome w kościołach i kaplicach dekanatów Olsztyn Południe i Północ według stanu z 1975 roku. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej*, SW, t. 14, 1977; Tejże, *Lidzbark Warmiński. Inwentarz ruchomych zabytków sztuki kościelnej diecezji warmińskiej według stanu z 1980 r.*, SW, t. 19, 1982.

⁹³ J. Bosko, J.M. Wojtkowski, *Dziedzictwo historyczno-artystyczne archidiecezji warmińskiej. Zabytki ruchome*, Olsztyn 2011.

⁹⁴ AAWO, AB, H 472, *Kapliczki na Warmii – opisy, maszynopis* (najprawdopodobniej zestawienie J. Piskorskiej).

⁹⁵ Autor dziękuje p. Józefie Piskorskiej za cenną konsultację oraz umożliwienie zapoznania się z tym materiałem (luźne zapiski, szkice kapliczek i ich detali).

Bp Jan Obłąk, jako przewodniczący Diecezjalnej Komisji Sztuki, rozesłał w latach 70. XX w. okólnik do proboszczów, w którym prosił o inwentaryzację kapliczek, jako diecezjalnych zabytków sztuki⁹⁶. W efekcie tylko ks. Stanisław Bogucki, proboszcz parafii Lidzbark Warmiński, sporządził szczegółową dokumentację fotograficzną krzyży i kapliczek z terenu swojej parafii w formie cennego albumu⁹⁷, a Romuald Górski opracował analogicznie te obiekty w parafii Orneta⁹⁸. W późniejszym czasie powstały jeszcze dwie dokumentacje, o których należy wspomnieć: dokumentacja kapliczek na terenie parafii Lamkowo, opracowana przez ks. Edwarda Rakowskiego oraz dokumentacja na terenie Dobrego Miasta, opracowana przez ks. Stanisława Zinkiewicza.

W latach 2001–2013, podczas kwerend terenowych, został zrealizowany zamysł kompleksowej inwentaryzacji wszystkich kapliczek oraz rejestracji również innych obiektów małej architektury. W ten sposób powstała obszerna baza danych, która stanowi obecnie cenne źródło do dalszych badań. Część bogatej dokumentacji ikonograficznej została już wykorzystana do stworzenia katalogu warmińskich kapliczek⁹⁹. W ten sposób, publikując ten materiał, uczyniono ważny krok do zwrócenia uwagi szerokiej opinii publicznej na walor i symbol przydrożnych kapliczek. Kolejnymi mogą być już tylko różne inicjatywy samorządowe, których celem byłaby promocja tzw. „świętej Warmii” oraz ratowanie tych obiektów przed całkowitym zniszczeniem lub bezmyślnymi przekształceniami.

ZAKOŃCZENIE

W świetle scharakteryzowanych w artykule źródeł widać, jaką przyjęto strategię poznawczą w przypadku problematyki małej architektury sakralnej. Oba rodzaje źródeł, przekazów prasowych i dokumentacji konserwatorskiej, dostarczyły w swojej, analizowanej treści ważne i różnorodne informacje, które następnie należało zweryfikować w trakcie prowadzenia badań terenowych. Tak samo postąpiono w przypadku, omówionych już w innym artykule, takich źródeł jak: archiwalia, przekazy kartograficzne i przekazy wspomnieniowe.

W procesie charakterystyki przekazów prasowych oraz inwentaryzacji konserwatorskiej można dostrzec, jak wiele cennych informacji dostarczają te źródła w zakresie badań nad małą architekturą sakralną na Warmii. Walorem tych źródeł jest przede wszystkim bezpośrednia styczność z badanymi obiektami. Twórców tych źródeł, którzy sporządzając okolicznościowe artykuły i wzmianki prasowe oraz dokumentacje opisowe i fotograficzne, utrwalili stan wiedzy w określonym czasie. Nie ulega wątpliwości, iż wskazywane w nich potencjalne wiadomości stały się bardzo

⁹⁶ J. Jasiński, *Wszędzie na drogach...*

⁹⁷ S. Bogucki, *Kościół i kaplice oraz kapliczki i krzyże przydrożne na terenie parafii Lidzbark Warmiński*, dokumentacja fotograficzna, 1978.

⁹⁸ R. Górski, *Kościół, kaplice i kapliczki Rzym. Kat. parafii w Orniecie*, Orneta 1978.

⁹⁹ S. Kuprjaniuk, I. Liżewska, *Warmińskie kapliczki*, Olsztyn 2012, s. 1–344. Publikacja w formie katalogu kapliczek, z krótkim opisem, mapami z oznaczeniem numerycznym kapliczek oraz dołączoną płytą CD ze zdjęciami 1333 kapliczek.

użyteczne dla całego przebiegu badań. Fakt, iż w wielu przypadkach zachodziła określona perspektywa sporządzenia informacji, wymagało to, podczas nieodzwonnych badań terenowych, dokonania konfrontacji obecnego stanu zachowania obiektów ze stanem dawniejszym. Przeprowadzona charakterystyka wskazuje kolejne rodzaje źródeł poznawczych, które obok archiwaliów, przekazów kartograficznych i materiałów wspomnieniowych należy uwzględnić zarówno w badaniach nad małą architekturą sakralną, jak i pokrewnych problemach badawczych.

SMALL SACRAL ARCHITECTURE OF WARMIA IN WRITTEN COMMUNICATIONS

SUMMARY

The small sacral architecture in Warmia is one of its characteristic traits. To understand the cause of this type of building was necessary to pay attention to any potential source of cognitive, including those who are press cuttings and conservation documentation. While the characteristics of these sources of research highlights contained in them relevant information and cognitive qualities that decisively influenced the state of knowledge on shrines and other sacred landscape architecture in Warmia.

KLEINE SAKRALE ARCHITEKTUR VON ERMLAND IN SCHRIFTLICHEN MITTEILUNGEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die kleine sakrale Architektur in Warmia ist eine seiner charakteristischen Züge. Um die Ursache für diese Art von Gebäude zu verstehen, war notwendig, um die Aufmerksamkeit auf jede mögliche Quelle der kognitiven zahlen, einschließlich derer, die Zeitungsausschnitte und die Erhaltung der Dokumentation sind. Während die Eigenschaften dieser Quellen der Forschungshighlights in ihnen enthaltenen relevanten Informationen und kognitiven Qualitäten, die entscheidend beeinflusst den Stand des Wissens über Schreine und andere heilige Landschaftsarchitektur in Ermland.